

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

(Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 2, Ağustos/August 2022)

Gülser ERSOY

Dr. Milli Eğitim Bakanlığı
gulserersoy@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1002-1967>

Mukaddimetü'l-Edeb'in Hem Doğu Türkçesine Hem Batı Türkçesine Satır Altı Çevrili Bir Nüshası Üzerine

*On The Copy of Muqaddimah Al-Adab With Interlinear
Translation To Both Eastern Turkish and Western Turkish*

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 02.07.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 29.08.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.08.2022

Atıf/Citation

Ersoy, G. (2022). Mukaddimetü'l-Edeb'in Hem Doğu Türkçesine Hem Batı Türkçesine Satır Altı Çevrili Bir Nüshası Üzerine . *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6 (2), 922-934.
<https://doi.org/10.34083/akaded.1139717>

Ersoy, G. (2022). On The Copy of Muqaddimah Al-Adab With Interlinear Translation To Both Eastern Turkish and Western Turkish. *Journal of Academic Language and Literature*, 6 (2), 922-934.
<https://doi.org/10.34083/akaded.1139717>

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.

Öz

Türkleşen Harezme'de Türk dili bir edebiyat ve yazı dili olmuş ve bu durumun doğal bir sonucu olarak bu coğrafyada Türk dilinin tarihine ışık tutacak önemli eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerden bir tanesi de Zemahşeri'nin kaleme aldığı *Mukaddimetü'l-Edeb*'dir. Kullanışlı bir sözlük özelliğine sahip olan *Mukaddimetü'l-Edeb*, oldukça itibar görüp sevildiğinden istinsah edilmiş çok sayıda nüshası bulunmaktadır. Literatürde adı geçen eserin nüshaları ile alakalı birçok çalışma yapılmıştır ve yapılacak araştırmalar neticesinde bu çalışmaların içeriğinde güncelleme yapmak kaçınılmazdır.

Bu makale, daha önce herhangi bir çalışmada bahsi geçmeyen Süleymaniye Kütüphanesi İzmir kısmında 672 numara ile kayıtlı, *Mukaddimetü'l-Edeb*'in yeni bir nüshasını tanıtmaya amacını taşımaktadır. Çalışmada öncelikle *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Türkçeye çevrilen nüshaları, ardından nüshanın imla ve dil özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Kolofonunda istinsah tarihi olarak 877 kaydı düşülen eserde Arapça sözcüklerin Farsça karşılıkları verilmiştir. Bunun yanında bu sözcüklerin Doğu ve Batı Türkçesine çevirisi yapılmıştır. Bu bağlamda eldeki nüsha; fonetik, morfolojik ve leksik anlamda önemli bir kaynak niteliğindedir. Türkçenin her iki sahasına ait çevirilerinin olması sebebiyle eser tanıtılırken aynı zamanda her iki sahaya ait imla ve dil özellikleri karşılaştırmalı bir şekilde verilmiş ve bu özellikler eser üzerinden örneklendirilmiştir.

Son olarak *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Türkçenin söz varlığı bakımından önemi vurgulanmış ve konu ile ilgili çalışmaların artırılması gerektiğinin altı çizilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Batı Türkçesi, Doğu Türkçesi, imla ve dil özellikler, Mukaddimetü'l-Edeb.

Abstract

The Turkish language became a literary and written language in the Turkicized Khwarezm, and as a natural consequence of this situation, important works that shed light on the history of the Turkish language were created in this geography. One of these works is the work named Muqaddimah Al-Adab written by Zemahşeri. Muqaddimah Al-Adab, which has a useful dictionary feature, has many copies because it is highly respected and loved. It has done many studies related to the copies of the work mentioned in the literature, and it is inevitable to update the content of these studies as a result of the researches to be done.

This article aims to introduce a new copy of Muqaddimah Al-Adab, registered with the number 672 in the İzmir section of the Süleymaniye Library, which has not been mentioned in any study before. In the study, firstly, information is given about the copies of Muqaddimah Al-Adab translated into Turkish, and then about the orthographic and linguistic features of the copy. In the work, whose copy date is recorded as 877 in its colophon, Persian translations of Arabic words are given. In addition, these words were translated into Eastern and Western Turkish. In this context, the copy in hand; It is an important source in phonetic, morphological and lexical terms. Since there are translations of both fields of Turkish, while the work is being

introduced, the orthographic and linguistic features of both fields are given in a comparative way and exemplified through the work.

Finally, the importance of Muqaddimah Al-Adab in terms of Turkish vocabulary was emphasized and it was underlined that the studies on the subject should be increased.

Keywords: Eastern Turkish, Muqaddimah al-Adab, orthographic and linguistic features Western Turkish.

Giriş

Harezmşahlar devletinin hükümdarı Atsız bin Muhammed bin Ânuş Tigin, Arapça öğrenmek amacıyla dönemin âlimlerinden Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed ez-Zemahşerî el-Harezmî'yi bir sözlük yazması için görevlendirmiştir. Atsız'a ithaf edilen ve Zemahşerî tarafından kaleme alınan *Mukaddimetü'l- Edeb* (ME) adlı sözlüğün yazılış tarihi her ne kadar belli değilse de Atsız'ın hükümdarlığının 1127-1156 yılları arasında olması ve Zemahşerî'nin ölümünün de 1144 yılında olması sebebiyle eserin 1128-1144 yılları arasında yazılmış olacağı tahmin edilmektedir (Yüce, 2014, s.7)

Başta leksik olmak üzere morfolojik ve fonetik anlamda da Türk dilinin geçmişine dair önemli bir kaynak niteliğinde olan eserin Zemahşerî'ye ait nüshası kayıptır. Farsça, Harezmce, Harezm Türkçesi, Çağatayca, Moğolca, Azerbaycan Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Klasik Osmanlı Türkçesine çok sayıda satır altı tercümesi bulunmaktadır.

Eserin çok sayıda Harezm Türkçesi ile satır altı çevirisi bulunmaktadır. Yozgat Kütüphanesi (396), Berlin Devlet Kütüphanesi (Nr. Ms. Orient. Fol. 66), Şuşter nüshası, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (Edebiyat nr. 4655 veya A.Y. 114), Kastamonu (2487), Taşkent (2699), Taşkent (3807), Paris (Supplement turc, 287), Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi (1149), İstanbul Arkeoloji Müzesi (1619), Millet Kütüphanesi (2009), Topkapı Sarayı (Ahmed III, 2243), Topkapı Sarayı (Ahmed III, 2740), Topkapı Sarayı, Ahmed III, nr. 2741, Millet Kütüphanesi, nr. 2009, British Museum (Add 7429), Rampur Saray (Rezâiye) Kütüphanesi (3810), Yeni Cami Kütüphanesi (Hatice Turhan Yazması; 322), Hacı Beşir Ağa (648), Atıf Efendi (2768), Manisa Kütüphanesi (2850) ve Hive¹, ME'nin Harezm Türkçesi ile satır altı çevirisi yapılmış nüshaları olarak kaydedilmektedir (Ata, 2014, s.41; Togan, 1965, s.82-85; Yüce, 2014, s.9).

Adı geçen nüshalara ilave olarak Ersoy, ME'nin Harezm Türkçesi ile satır altı çevirisini ihtiva eden dört nüshasını daha tanıtmıştır. Bu nüshalar, Cambridge

¹ Aysu Ata çalışmasında, 1338 tarihte istinsah edilen Hive nüshasından bahseden ilk araştırmacıdır. (2014, s.41).

Üniversitesi Kütüphanesi Dd. 10. 6, Paris Bibliothèque Nationale Arabe 4304, İran Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi 78699 ve Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa'da 1517 numaralı ile kayıtlıdır (Ersoy, 2021).

ME'nin Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesinde C-22 numara ile kayıtlı olan nüshasının (Hicrî 804) Farsça ve Eski Anadolu Türkçesi ile satır altı çevirisi bulunmaktadır (Aydın, 2008, s.63). Bu nüshada sadece isimler bölümü ve satır altı çevirisi yer almaktadır. Asitane-i Kuds-i Razavî Kütüphanesinde (Meşhed) 3706'da kayıtlı olan nüshanın Farsçanın yanında Azerbaycan Türkçesi ile satır altı çevirisi mevcuttur (Aydın, 2008, s.117). Selimiye Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümünde kayıtlı olan farklı bir nüshanın 22 varaklık bölümü (Nu:710/1) Arapça-Farsça, 112 varaklık bölüm ise (Nu: 710/2) Arapça-Türkçe sözlük niteliğindedir (Kaya, 1997, s.59). Söz konusu nüshada Eski Anadolu Türkçesi dil özellikleri hâkimdir. Tahran'da Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî Kütüphanesi'nde 9721 numara ile kayıtlı olan nüshanın Osmanlı Türkçesi ile satır altı çevirisi yapılmıştır (Muhammad, 2014, s.7). ME'nin Taşkent'te Alisher Navoiy Nomidagi Davlat Adabiyat Muzeyi'nde bulunan bir diğer nüshasında da Arapça, Farsça ve Moğolca dillerinin yanı sıra Çağataycaya çevrili satır altı tercümesi mevcuttur (Shafi, 2016, s.17).

Mısır'daki Kahire Millî Kütüphanesinde Talat 65 numara ile kayıtlı “Şerh-i Mukaddimetü'l-Edeb”in, İlmamedov tarafından Kıpçak Türkçesi ile satır altı tercümeli olduğu ifade edilse de verilen örneklerden tercümenin Batı Türkçesine ait olduğu anlaşılmaktadır (İlmamedov, 2011, s.197).

Mısır Millî Kütüphanesinde Talat 22 numara ile kayıtlı satır altı tercümeli bir nüsha daha bulunmaktadır. Tercüme Batı Türkçesine yapılmış olup sadece fiiller bölümünü içermektedir. Eser “Lugatü'l Ef'âl” adıyla kayıtlıdır (Komisyon, 1992, s.7).

Eldeki çalışma, adı geçen nüshalara ek olarak ME'nin herhangi bir kaynaktan ifade edilmeyen Süleymaniye Kütüphanesi İzmir kısmında bulunan nüshasını (Nu: 672) tanıtmaya çalışmaktadır. Eserin fizikî özellikleri şu şekildedir:

Yazma 308 yaprakтан oluşmaktadır. Her yaprakta 7 satır bulunmaktadır. Yazma 175*130 (110*75) ebadındadır. Ana metin nesih, tercüme talik hatla yazılmıştır. Cetvel, serlevha mihrabiye, minyatür, tezhip gibi tezyinatlar bulunmamaktadır. Metinden önce yazmanın hicrî 1255/miladi 1839-40 yılında Medine-i Münevvere'de ikamet eden İplikçi Bezzaz Hacı İbrahimzâde Hacı Hafız İbrahim Zühdî Efendi'nin mülkiyetinde bulunduğu dair bir kayıt mevcuttur. Yazmanın kolofonunda eserin 21 Cemaziyevvel 877/24 Ekim 1472 tarihinde istinsah edildiği kaydı bulunmaktadır. Müstensihin kimliği belirtilmemiştir.

Esere Ait Önemli Dil Özellikleri

ME'nin İzmir nüshasında Arapça sözcüklerin hem Doğu hem de Batı Türkçesi ile satır altı çevirilerinin yapılmış olması oldukça dikkat çekicidir. Bu durum eldeki nüshayı önemli kılan hususlardan biridir.

Eserde mütercim sözcüklerin Farsça ve Doğu Türkçesi (DT) ile çevirisini genel olarak sözcüğün altına; Batı Türkçesi (BT) ile olanı ise aynı sözcüğün üst kısmına yazmayı tercih etmiştir. Ancak kimi sayfalarda da mütercimin bu tutumundan uzaklaştığı ve satır altına Farsça, Doğu Türkçesi ve ardından Batı Türkçesi şeklinde bir sıralamayla çeviri yaptığı görülmektedir. Eserde hemen hemen her Arapça sözcüğün altına Farsça karşılığı yazılmıştır. Satır altı tercümelemlerde genellikle Doğu Türkçesine tanıklık edilse de mütercimin yer yer sözcüğün sadece Batı Türkçesindeki karşılığını kaydettiği görülmektedir: *hamîr katdı yoğurdı onı ya'nî maya katdı yoğurdı onu* (102b/07); *çoğaçlı oldu gündüzümüz ~ aydınlık oldu günümüz* (106a/04); *dikdi ağacı* (106b/02).

İzmir nüshasında Türkçenin iki farklı koluna ait örneklerin varlığı imla, fonolojik ve morfolojik alanlarda okuyucuya karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Nüshaya dair dikkati çeken imla ve dil özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

İmla Özellikleri

Eserde art ünlülü sözcüklerdeki /t-/ ve /s-/ ünsüzlerinin imlası sözcüğün çevrildiği Türkçeye göre farklılık arz etmektedir. Doğu Türkçesine çevrilen sözcüklerde söz konusu ünsüzler sırasıyla ت (te) ve س (sin) harfleri ile işaretlenirken Batı Türkçesine çevrilen sözcüklerde aynı ünsüzler ط (tı) ve ص (sad) harfleri ile işaretlenmiştir. *Tı* ve *sad* harflerinin kullanılmaması Kaşgarlı Mahmut'un Arap alfabesini Türkçeye uygularken yaptığı önemli yeniliklerden biri olarak kabul edilmekte ve bu uygulama Doğu Türkçesi yazım sistemini Batı Türkçesi yazım sisteminden ayıran kurallardan biri olarak ifade edilmektedir (Tekin, 2013, s.113-114). Bu bağlamda eldeki İzmir nüshası, söz konusu farklılığı örnekendirme hususunda önemli veriler sunmaktadır:

şu üstündeki çör çöp (BT) ~ su üstüne tüşgen çöp (DT) (17a/03),

kul karavaş ş(a)tacağ yir (BT) ~kul karavaş satğu yir (DT) (26a/01);

şoğuldi şu (BT) ~ şindi suf yirge (DT) (98b/04); taşdan saç ayak (BT) ~

taş kazğan adakı (DT); (31a/01)

تاش قازغان اداكى

taş delüki (BT) ~ tağ teşüki (DT) (11b/02); tuzluk (BT) ~ tuz koyğan kutu (DT) (32a/02).

تاش دىلوكى

تاغ تشوكى

توزلوك

توز قويغان قوتو

Artdamaksıl genizsil ünsüzün (ŋ) imlasında belirli bir düzen söz konusu değildir. Mütercim söz konusu ünsüzün işaretlenmesinde kimi zaman sadece kef (ك) harfi kimi zaman da nun+kef (نك) harflerini kullanmayı tercih etmiştir:

atanuñ kız qarındaşı (48b/06); boy bağınuñ ortasındağı (13b/04); yazuñ evvel küni (6b/01)

اتانوكى كىز قارنداشى

بوي باغىنۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا

يازۇنىڭ ئالدىنقى كۈنى

asrağı kün-niñ asrağısı (5b/07); tannıñ ilk yaruqluğı (6a/01)

اسراغى كۈننىڭ اسراغىسى

تەننىڭ ئىلگىرى باسقۇچى

İzmir nüshasında ünlü harflerin imlası ile ilgili dikkat çeken hususlardan biri, Batı Türkçesi ile yazılan sözcüklerde ilk hecede yer alan ünlüleri karşılayacak olan harflerin kimi zaman yazılmazken Doğu Türkçesi ile yazılan sözcüklerde bu harflerin çoğunlukla yazılmasıdır:

kul qaravaş ş(a)tacağ yir ~kul qaravaş satğu yir (26a/01);

كۈل قارواش شاتاق يىرى

كۈل قارواش ساتقۇ يىرى

s(i)ñdi aña ta'ām ~ siñdi aña ta'ām (96b/01).

سىڭدى ئانا تاامى

b(a)lık şatıcı (BT) ~ balık satğuçı (DT) (15b/02);

بالتىق ساتقىچى

بالتىق ساتقۇچى

ağ(a)ç köki (BT) ~ ağaç köki (DT) (22a/02);

ince b(u)dağ (BT) ~ ince budak (DT) (22a/04).

Söz başı ya da ilk hecede bulunan /e/ ünlüsünün /i/'ye dönüştüğü birçok örneğe Doğu Türkçesi ile çevirinin yapıldığı satırlarda rastlamak mümkündür. Aynı ses, Doğu Türkçesine çevrildiğinde *yâ* (ی) ile işaretlenirken, Batı Türkçesinde bu şekilde bir imla düzenine rastlanılmamaktadır:

Keçen **kiçe** (DT) (5b/04), atanın **ir** karındaşı (DT) (48b/05);

yer altındaki toprak (BT) krş. **yir** astı [toprak] (DT) (10a/01);

aşğa **ev** (BT) krş. **astınkı iv** (DT) 28a/01; **deve yeri** (BT) krş. **tife turğan yir** (DT) (27a/01).

Dil Özellikleri

a. Fonolojik Özellikler

Eserde sözcüğün hem Batı Türkçesine hem de Doğu Türkçesine çevrilmesi özellikle söz konusu alanlarda okuyucuya dil özellikleri bakımından karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Bu durum eldeki nüshayı Türk diline ait tarihî bir eser niteliğinde olmasının yanında bu şekilde bir karşılaştırma imkânı sunması açısından değerli kılmaktadır.

Batı Türkçesine çevrilen sözcüklerde bu gruba ait klasik dil özelliklerin tümünü görmek mümkündür. Türk diline ait tarihî metinlerde kimi sözcüklerin başında görülen ötümsüz diş ünsüzlerden /t-/'nin ötümlüleşmesi (**düz** yir 10a/06, **degirmi** taş 11b/06, kıyuy **dibi** 16b/04, **demürden** saç ayak 31a/01, **deve** yiri 27a/01, **dirlık** nâzüklikli 51b/07); söz içinde /n,ŋ/ barındıran sözcüklerde söz başı /b/ ünsüzünün korunması (kara **bonçuk** 13a/01, on ike **biñ** adım 14a/01); iki ya da daha fazla heceli sözcüklerin

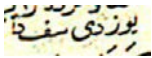
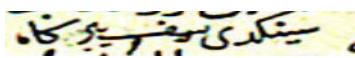
sonunda ve hece başında yer alan /g/ ünsüzünün düşmesi (*arı* yir 10b/01, demür *kapan* taş 12a/01, müşk içinde *kalan* şu 15a/01, eski *kuyu* 16b/03, *yalan* söyledi aña 98a/07, *kazandı* aña falân nesneyi 98b/01); yine tarihî metinlerde *bol-* sözcüğünün başında görülen ötümlü dudak ünsüzü /b-/nin düşmesi (aydınlık *oldı* günümüz 106a/04; cem' *olurlar* 100b/07; tağda *olan* müşkil yol 11b/05) bu özelliklerdendir.

Doğu Türkçesine çevrilen sözcüklerde dikkati çeken dil özellikler ise şu şekilde sıralanabilir: Türk diline ait en eski metinlerden itibaren kimi sözcüklerin başında görülen ötümsüz diş ünsüzlerden /t-/nin korunduğu görülmektedir: *tüz* yir (10b/02), *şehrüh tört* yanı (25a/03), *teğirmen teşüki* (30a/03), *temür kazğan adağı* (31a/01), *tirlük hoşlukı* (51b/07), *su üstüne tüşgen* çöp (17a/03).

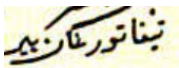
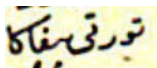
Eldeki nüshaya ait diğer dil özellikleri söz içinde /n,ŋ/ barındıran sözcüklerde söz başı /b-/nin /m-/ ünsüzüne değişmesi (kara *monçuğ* 13a/01, on ike *miñ* 14a/02, gâib boldı *mindin* 97b/07); Türk diline ait en eski metinlerden itibaren kimi sözcüklerde (bar, bar-, bol-, bir-) söz başında tanıklık edilen /b-/ ünsüzünün korunması (boğuzğa tiz *barğan* [su] 15a/02, yinçe *boldı* üni 99a/01, galib *bolup* aldı andan nerseni 98a/03, kazğanu *birdi* aña mundağ ne erseni 98b/01) olarak sıralanabilir.

Köktürkçede kimi sözcüklerde iki ünlü arasında ya da hece sonunda var olduğu bildirilen /b/ ünsüzünün Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde yine /b/ gibi bir dudak ünsüzü olan w (ف) sesine, Çağataycada ise /v/ sesine dönüştüğü bilinmektedir (Eckmann, 2013, s.37). Bu bağlamda eldeki eser söz konusu ünsüzün durumu ile ilgili dikkat çekici veriler sunmaktadır. Sözcük Batı Türkçesine çevirilerde şu şekilde okunmasına imkân sağlayacak şekilde *sad+vav* (سو) harfleri ile işaretlenmiştir. Doğu Türkçesine çeviride ise sözcüğün imlası ile ilgili ikili bir durum söz konusudur. /b/>/v/>Ø değişiminin bir yansıması olarak eserde genel anlamda *Etü. sub* sözcüğünün *su* şekliyle okunmasına imkân sağlayacak *sin+vav* (سو) (15a/04, 17a/01, 17a/03, 27a/01) harfleri ile işaretlendiği söylenebilir. Ancak *Etü. sub* sözcüğünün yer yer *suf* şekliyle okunmasına sebep olacak şekilde *sin+fe* (سف) harfleri ile yazıldığına tanıklık edilmektedir:

yüzdü suf-da (97b/02), *siñdi suf yirge* (98b/04)

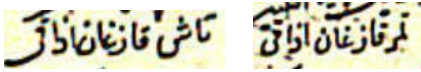

Buna benzer bir imla *Etü. tebe* sözcüğünde de bulunmaktadır. Nitekim *tife turğan* *yir* (27a/01), *türtti tifege* (96b/06) örneklerinde *Etü. söz* içi /-b-/ ünsüzü /-f-/ ile yazılmıştır:

Arap abecesinin kullanıldığı Karahanlı metinlerinde iki ünlü arasında ya da hece sonunda bulunan dişler arası sızıcı /d/ ünsüzünü işaretlemek amacıyla zel (ذ) harfinin

kullanıldığı, bu sesin Harezmi Türkçesi metinlerinde /d~/~/y/ şeklinde bir nöbetleşmeye uğradığı, Batı Türkçesinde de tamamen /y/ ünsüzüne evrildiği bilinmektedir. Bu bağlamda eldeki eserde Batı Türkçesine çevrilen sözcüklerde /d/ > /y/ değişimi tamamlanmıştır. Doğu Türkçesine çevrilen sözcüklerde ise genel anlamda /d/ > /y/ değişiminin gerçekleştiği söylenebilir. Ancak taş kazgan **adağı** (31a/01) ve temür kazgan **adağı** (31a/01) örneklerinde dişler arası sızıcı /d/ ünsüzüne tanıklık edilmektedir:

Doğu Türkçesi satır altı çeviride iki ya da daha fazla heceli sözcüklerin sonunda ve hece başında yer alan /g/ ünsüzünün genel itibarıyla korunduğu görülmektedir: **keçgen yıl** (5b-03), **ol kiçgen zamanda** (6b/05), **kün toğgan yir** (7a/07), **kün batgan yir** (7b/01), **kürlegen bulut** (9a/01), **helak kılğan yazı** (10b/05); **kulağın aşağısında asılğan [küpe]** (14a/01); **üzengü tutğan** (52b/05), **arığ su** (15a/04); **balık satğuçı** (15b/02), **eski kuyuğ** (16b/03), **keltürdi anı yirdin yirge** (97a/05), **yalğan aydı aña** (98a/07); **kazganu birdi aña mundağ ne erseni** (98b/01).

b. Morfolojik Özellikler

ME'nin İzmir nüshasının özellikle isimler babı, isme gelen işletim morfemlerinin zenginliği sebebiyle Doğu ve Batı Türkçesi morfolojik özelliklerin karşılaştırılması hususunda önemli bir kaynak değer taşımaktadır.

Esere dair dikkat çeken önemli morfolojik özellikler şu şekildedir: Ünsüzle biten isim kök ya da gövdelerine gelen akuzatif morfemi Batı Türkçesinde {+I}, Doğu Türkçesinde ise {+nI} şeklindedir: **sürdi deveye kaçranı** (BT) krş. **türtti tifege üldürükni** (DT) (96b/06); **(u)vatdı kemüki** (BT) krş. **uşattı süñükni** (DT) (99a/02); **yondı ağacı** (BT) krş. **yondı yıgaç-nı** (DT) (99a/05). Ünlü ile biten sözcüklerden sonra ise söz konusu morfem Batı Türkçesinde {+yI}, Doğu Türkçesinde {+nI} olarak işaretlenmiştir: **güçle aldı andan nesneyi** (BT) krş. **küç birle aldı ne erseni** (DT) (98a/01).

Eserde isim kök ya da gövdelerine gelen datif morfemi Batı Türkçesinde {+(y)A}, Doğu Türkçesinde {+gA} olarak; ablatif morfemi ise Batı Türkçesinde {+dAn}, Doğu Türkçesinde {+dIn} olarak işaretlenmiştir: **iltı ilden ile** (BT) krş. **keltürdi anı yirdin yirge** (DT) 97a/05; **püf kıldı düğüne** (BT) krş. **tüfkürdi tüğüne** (DT) (99b/03); **ırağ oldı benden** (BT) krş. **ğâib boldı mindin** (DT) (97b/07); **köküdin ingen ot** (DT) (8b/05); **yamgurdın sağınku iv** (DT) (23b/06); **ivüñ eşikdin yanı** (DT) (28B/02); **boğuzğa tiz barğan [su]** (DT) (15a/02); **hurmağa bend urulmuş ip** (DT) (23b/04); **sürdi deveye kaçranı** (BT) krş. **türtti tifege üldürükni** (DT) (96b/06).

Nüshanın Doğu Türkçesine ve Batı Türkçesine çevirilerinde genitif morfeminin ünsüzlerden sonra {+Uñ}, ünlülerden sonra {+nUñ} şeklinde kullanıldığı

görülmektedir: **künüñ** öñi (5b/06); **yazun** evvel küni (6b/01); **kapunun** bir kanadı ~ **kapunun** yaruķı (29b/02); boy **bağunun** ortasındaki (13b/04); **kulağun** asağasında asılğan [küpe] (14a/01); üzüm **şalkımının** çöpi (23b/01); **şehriñ** çevresi ~ **şehriñ** tört yanı (25a/03); **ivün** eşikdin yanı (28b/02); **atanun** kız karındaşı (48b/06).

Nüshada Doğu Türkçesine yapılan çeviride ünlü ve ünsüz ile biten sözcüklerden sonra yer yer {+nIn} genitif morfemine tanıklık edilmektedir: **asrağı kün-niñ asrağısı** (5b/07); **tannıñ ilk yaruķluķı** (6a/01); **atanıñ ir karındaşı** (48b/05).

Doğu Türkçesinde *sākiyeden kiçig arıķ* (16a/03) şeklinde çevrilen Arapça bir sözcüğün Batı Türkçesindeki karşılığı *arıķçuğaz* (16a/03) olarak kaydedilmektedir. Bu durumda Batı Türkçesinde küçültme morfemi olarak {+çUgAz}'ın kullanıldığı görülmektedir.

Doğu Türkçesinde kullanılan {-gU} partisip morfeminin Batı Türkçesindeki karşılığı {-AcAk}'tır: **oturacak yir ~olturğu yir** (24b/05); **kul karavaş ş(a)tacak yir ~ kul karavaş satğu yir** (26a/01).

Doğu Türkçesi ile yapılan satır altı çeviride *birle* edatı kullanılırken Batı Türkçesi ile yapılan çeviride aynı edatın eklediği görülmektedir: **güçle aldı andan nesneyi ~ küç birle aldı ne erseni** (98a/01); **atdı anı uvak taşla ~ attı anı uşak taş birle** (97a/05).

Leksik Özellikler

ME'nin İzmir nüshasında aynı sözcüğün Doğu ve Batı Türkçesine tercüme edilmiş olması okuyucuya her iki alanın söz varlığını karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Bu bağlamda *tannıñ ilk yaruķluķı* ~ *evvel aydınlık* (6a/01); *taşla* ~ *irte* (6a/01); *gün bulakı* ~ *küneş pımarı* (8a/01-02); *mermer* ~ *yilme taş* (11b/07); *tuççı* ~ *yazçı* (12a/07); *on arşun yir* ~ *bir kığrım yir* (15b/01); *çevlek* ~ *egrek (girdap)* (15a/06); *soķak* ~ *ulu oram* (24b/07); *toğrı yol* ~ *köni yol* (53a/04); *sürmek* ~ *türtmek* (96b/07); *iltı ilden ile ~keltürdi anı yirdin yirge* (97a/05); *döndürdi anı ~ efürdi anı* (98a/06); *kaldurdi nesneyi ~ öre tiktı ne erseni* (98b/03) şeklindeki çeviriler Türkçenin söz varlığı açısından zenginliğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

ME'nin Süleymaniye Kütüphanesi İzmir bölümünde yer alan nüshası Arapça sözcüklerin önce Farsçaya, ardından Doğu ve Batı Türkçesine çevirisinin yapıldığı önemli bir eserdir. Bu bağlamda okuyucuya Türkçenin her iki kolunun imla, dil ve leksik özelliklerini karşılaştırma imkânı sunmaktadır.

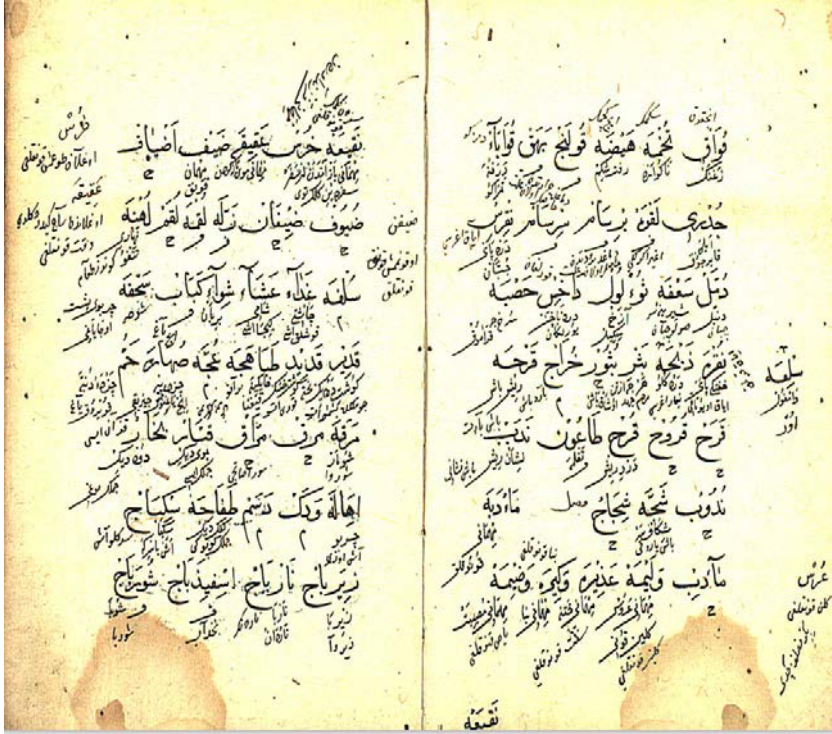
Art ünlülü sözcüklerde /t-/ ve /s-/ ünsüzlerinin imlasında Doğu Türkçesinde ت (te) ve س (sin), Batı Türkçesinde ط (tı) ve ص (sad) harfleri ile işaretlenmesi; söz başı ya da ilk hecede bulunan /e/ ünlüsünün Doğu Türkçesinin imlasında /i/'ye dönüştüğü birçok örneğe rastlanması; Doğu Türkçesi ile yapılan çevirilerde sözcüklerin başında

görülen ötümsüz diş ünsüzlerden /t-/ korunurken Batı Türkçesi ile yapılan çevirilerde aynı ünsüzün ötümlüleşmesi; Doğu Türkçesi ile yapılan çevirilerde söz içinde /n,η/ barındıran sözcüklerde söz başı /b-/'nin /m-/ ünsüzüne değişmesi söz konusu iken Batı Türkçesinde aynı ünsüzün korunması; iki ya da daha fazla heceli sözcüklerin sonunda ve hece başında yer alan /g/ ünsüzünün Doğu Türkçesi satır altı çeviride korunurken Batı Türkçesi çevirilerinde düşmesi; *bol-* sözcüğünün başında görülen ötümlü dudak ünsüzünün Doğu Türkçesinde korunurken Batı Türkçesi çevirilerinde düşmesi; datif morfeminin Batı Türkçesi ile yapılan çevirilerde +(y)A}, Doğu Türkçesinde {+gA} şeklinde işaretlenmesi; ablatif morfeminin Batı Türkçesinde {+dAn}, Doğu Türkçesinde {+dIn} olarak işaretlenmesi Türkçenin her iki koluna dair dikkati çeken önemli imla ve dile ait farklılıklardır.

ME, farklı dönem ve coğrafyalarda Türkçeye tercüme edilmiş bir eserdir. Aynı coğrafyada hazırlanmış nüshalarda bile söz varlığı açısından farklılık görülebilmektedir. Bu sebeple her nüshanın kendine has bir değerinin olduğu aşikârdır. Bu durum her nüsha ile ilgili çalışma yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Yurt içindeki ve yurt dışındaki kütüphaneler tarandıkça Türkçenin muhtelif dönmelerinde ME'nin yeni tercümelemelerine tesadüf edilebilme ihtimali oldukça yüksektir.

(*Mukaddimetü'l- Edeb Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir 672, 6. varak.*)

(Mukaddimetü'l-Edeb, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir 672, 64. varak.)

Kaynaklar

- Ata, A. (2014). *Çağatay Türkçesinin ilk devresi: Harezm - Altın Ordu Türkçesi*. Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- Aydın, Ş. (2008). *İran Kütüphaneleri Türkçe yazmalar kataloğu*. Timaş Yayınları.
- Eckmann J. (2013). *Çağatayca el kitabı*, (Prof. Dr. Günay, Karaağaç Çev.). Altıncı Baskı. Kesit Yayınları.
- Ersoy, G. (2021, 13 Eylül). Mukaddimetü'l-Edeb'in Harezm Türkçesine satır altı çevirili bilinmeyen bazı nüshaları.
<https://www.youtube.com/watch?v=1yuWekj15A>
- İlmamedov R. (2011). "Zemahşeri'nin Mukaddimet'ül-Edeb'inde Kur'ân'la ilgili terimler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/2, 191-207.
- Kaya, N. (1997). "Mukaddimetü'l-Edeb'in Edirne Selimiye Kütüphânesi'ndeki muhtasar bir nüshası", *Türk Kültürü*, 15 (405), 59-61.
- Komisyon (1992). *Fihris el-Mahtütât et-Türkiyye el-Osmâniyye*, III. Cilt, Kahire: El-Heyetü'l- Mısıriyyeti'l- Âmmeti li'l- Küttâb.
- Muhammad, R. (2014). Zemahşeri Mukaddimetül Edeb eserinin Osmanlı Türkçesi ile tercümeli Tahran nüshası (Elif-Dal Kısmı) (Giriş- Dil Özellikleri- Transkripsiyonlu Metin-Dizin) (Tez No. 358457) [Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi].
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Shafi, A. S. (2016). Muğaddimetü'l-Edeb'in Moğolca-Çağatayca kısmının dil incelemesi (Tez No. 428327) [Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi].
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Tekin, T. (2013). "Tarih boyunca Türkçenin yazısı", *Makaleler 2 Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Yayına Hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Türk Dil Kurumu Yayınları, 105-122.
- Togan, Z. V. (1965). "Zimahşeri'nin Doğu Türkçesi ile Muğaddimetü'l-Edeb'i". *Türkiyat Mecmuası*, 14, 81-92.
- Yüce, N. (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb Harizm Türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. 3. Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları.